

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КОРЖИК АННА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 392.81

СЕМІОСФЕРА ТРАПЕЗИ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Спеціальність 10.01.07 – фольклористика

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Івановська Олена Петрівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
Інститут філології,
завідувач кафедри фольклористики

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
Гінда Олена Миколаївна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри української фольклористики
імені академіка Філарета Колесси

кандидат філологічних наук
Щегельський Валерій Васильович,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
старший викладач, завідувач навчально-наукової
лабораторії етнології

Захист відбудеться «30» листопада 2017 року о 10⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.15 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, бульв. Тараса Шевченка, 14.

Із дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розіслано « » жовтня 2017 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.В. Наумовська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Трапеза є важливим компонентом щоденного життя та ритуальних практик і наочним прикладом взаємозв'язку між задоволенням тілесних потреб та потреб соціальних, культурних, психологічних, що знаходить відображення у текстах фольклору різних жанрів. Предметом наукового дослідження в українській фольклористиці, як правило, було традиційне харчування як комплекс способів приготування і вживання їжі. Незважаючи на величезну кількість фольклорних текстів, що апелюють до семіосфери трапези, цей субстанційно-онтологічний феномен не отримав ще адекватної наукової інтерпретації. На нашу думку, окрім безпосереднього задоволення тілесних потреб, трапеза забезпечує задоволення потреб комунікативних, сприяє формуванню взаємин між членами спільноти, стає засобом обміну інформацією, збереження та трансляції фольклорних знань. Для української фольклористики вивчення трапези як інтерсеміотичного тексту є новацією, зокрема щодо застосування концептуального та психоаналітичного підходів наукового аналізу. Потребують ґрунтовної наукової обсервації проблеми: соціальні функції трапези та трапеза як знакова система, які порушувалися в фольклористичному дискурсі лише спорадично, у контексті загальної фольклористичної проблематики; праці, присвячені суто традиційному харчуванню, зазвичай обмежувалися етнографічним та історичним підходом. Актуальність теми зумовлена недостатнім ступенем розробленості проблеми трапези як інтерсеміотичного фольклорного тексту і є важливою з точки зору подальшого теоретико-методологічного розвитку фольклористики як наукової галузі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася на кафедрі фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в межах наукової теми «Актуальні проблеми філології» (Державний реєстраційний номер 02БФ044-01, науковий керівник д. філол. наук, проф. Г. Ф. Семенюк). Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 від 23 грудня 2013 року). Тема дисертації уточнена та перезатверджена «Семіосфера трапези в українському фольклорі» на засіданні Вченої ради (протокол № 10 від 27 травня 2014 року).

Мета дисертації – виявити специфіку, структуру та принципи функціонування семіосфери трапези в українському фольклорі.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- *вивчити* основні етапи дослідження традиційного харчування українською гуманітаристикою;
- *дослідити* напрями та підходи до вивчення трапези як культурологічної проблеми;
- *окреслити* ефективні стратегії дослідження семіосфери трапези;
- *виокремити* дискурсивні характеристики трапези як інтерсеміотичного тексту;
- *виявити* та проаналізувати функції трапези як семіосфери;
- *розкрити* символічне значення трапези;
- *виокремити* головні міфологеми трапези у казковій прозі.

Методологічні засади дослідження полягають у використанні актуальної методологічної стратегії для дослідження трапези як інтерсеміотичного фольклорного тексту. Для виокремлення та аналізу комунікативних функцій трапези застосовуються дискурсивний та соціально-психологічний підходи, для дослідження семіосфери трапези – психоаналітичний, семіотичний та концептуальний підходи. Комплексне застосування цих методів допомагає адекватно дослідити трапезу як особливе фольклорне явище.

Теоретико-методологічною базою дослідження є здобутки вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як С. Айзек, Р. Барт, Хв. Вовк, А. Ван Геннеп, В. Гнатюк, М. Грушевський, В. Давидюк, О. Івановська, Г. Кабакова, М. Кляйн, К. Леві-Строс, Е. Левкієвська, М. Маркевич, М. Монтанарі, Ф. Перлз, М. Сумцов, С. Толста, М. Толстой, І. Франко, А. Фройд, З. Фройд, П. Чубинський, К. Юнг.

Джерельну базу дослідження складають, насамперед, матеріали з наукових архівних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, що не були раніше опубліковані, зокрема матеріали у записах П. Балицького, А. Боголюбова, І. Волового, Х. Заболотного, П. Кондратюка, В. Кравченка, О. Мишутіна, М. Рябого та інших. Було опрацьовано понад 30 одиниць зберігання, загальним обсягом 600 аркушів. Також у дослідженні використано тексти, записані автором, що були оформлені у вигляді архівної одиниці зберігання обсягом 60 арк. За потреби використовувалися тексти з фольклорних збірників.

Об'єкт дослідження – концепт «трапеза» в різножанрових текстах українського фольклору (народний календар, казка, меморат, фабулат, народне оповідання, апокриф, паремії, замовляння та ін.)

Предмет дослідження – семіосфера трапези як знаково-функціональна комунікативна система, виражена вербальними та невербальними засобами і включена до фольклорного дискурсу.

Наукова новизна роботи. Дисертація – перша у вітчизняній науці спроба розглянути трапезу як систему комунікації, яка базується на цілісному психологічному і соматичному досвіді, що відображений у текстах фольклору:

- *вперше* послідовно виокремлено соціальні функції трапези та значення трапези у фольклорній комунікації;
- *досліджено* специфіку функціонування семіосфери трапези, що послідовно реалізується у вербальних та невербальних текстах;
- *виокремлено* міфологеми чарівної прози, пов'язані з трапезою;
- *здійснено* інтерпретацію смислових конструктів семіосфери трапези з огляду на соматичне підґрунтя;
- *запропоновано* авторське визначення фольклористичної категорії «трапеза» як інтерсеміотичного фольклорного тексту;
- дослідження переважно спирається на архівні матеріали та записи автора, які раніше не публікувалися і вперше вводяться в науковий обіг.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання матеріалів та висновків дисертаційної роботи у викладанні курсів із фольклористики, етнології, культурології, етнопедagogіки на філологічних

факультетах університетів, у написанні пошукових досліджень із філологічних, психологічних проблем, кваліфікаційних робіт, підготовці посібників з фольклористики, етнології та культурології.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Наукові публікації виконано без участі співавторів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні положення та висновки дисертації апробовані у формі доповідей на наукових конференціях і семінарах: Міжнародна наукова конференція «Українська народна культура в контексті збереження та розбудови державності» (Треті Максимовичівські читання) (Черкаси, 2014); Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (Київ, 2014); Науково-практичний семінар молодих науковців «Мова і культура як форми людського буття і свідомості нації» (Київ, 2014); Міжнародна наукова конференція «Восьмі фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській» (Київ, 2015); Круглий стіл «Фольклористика як базова галузь гуманітаристики: історія, сучасність, перспективи розвитку» (Київ, 2015).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації викладено у п'яти наукових публікаціях, чотири з яких вміщені у наукових фахових виданнях України, одна – в іноземному альманасі.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять підрозділи, висновків та списку використаних джерел, що налічує 186 стандартних позицій, з яких 20 позицій архівних джерел, та додатків (20 одиниць). Загальний обсяг дисертації – 205 сторінок, з них – 163 основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми проведеного дослідження, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, конкретизовано наукову новизну й практичне значення, окреслено теоретико-методологічну основу, подано відомості про джерельну базу, апробацію результатів і структуру дисертації.

Розділ 1 – «Харчування як об'єкт наукового зацікавлення та актуальні стратегії у дослідженні трапези» – складається з двох підрозділів, у яких подається огляд праць українських та зарубіжних фольклористів, а також обґрунтовується вибір методів дослідження семіосфери трапези. Дисертант дотримується широкого тлумачення предметної сфери фольклористики як науки про комплекс традиційних знань, що транслюються у різномірних текстових площинах, тому послуговується базовим для фольклористики методом наукового аналізу – комплексним. Широкий підхід до осмислення фольклору використовується як найбільш прийнятний та продуктивний у дослідженні традиційного харчування та харчових концептів фольклорного тексту.

У **підрозділі 1.1. – «Дослідження традиційного харчування українською гуманітаристикою»** подається огляд праць українських фольклористів, що

досліджували традиційне харчування. Дослідження щоденної та ритуальної трапези в українській гуманітаристиці відбувалося в два етапи. ХІХ – початок ХХ століття – етап переважно етнографічного зацікавлення, накопичення емпіричного матеріалу, створення текстової бази. У ХІХ столітті, в руслі зацікавлення українським фольклором та етнографією, дослідженням трапези займаються Хв. Вовк, В. Гнатюк, М. Грушевський, М. Маркевич, І. Франко, П. Чубинський, котрі розглядають традиційне харчування як важливий чинник самоідентифікації етносу; особлива увага приділяється значенню трапези як маркера ідентичності та єдності спільноти. Дослідники пропонують широке коло етнографічного та фольклорного матеріалу, зокрема звертають увагу на кулінарні рецепти, правила застільних взаємин, діахронічний та синхронічний розвиток харчових традицій. Здійснюється фіксація вербальних та невербальних текстів, що дозволяє окреслити специфіку традиційного харчування українців. Окрім того, у монографіях ХІХ століття (М. Маркевич, І. Франко, П. Чубинський) трапеза спорадично розглядається як маркер соціальної стратифікації, апотропей, магічний засіб, хоча відсутнє формування цілісного підходу в дослідженні функцій та семантики трапези.

Зацікавлення традиційним харчуванням у ХХ ст. позначене появою відповідних статей та монографій, а також кулінарних книг, збірників кулінарних рецептів. Кулінарні книги початку ХХ ст. (С. Драгомирова, З. Клиновецька) містять цінний матеріал для дослідження традиційного харчування українців і можуть бути застосовані у різнопланових фольклорних та етнографічних студіях. Тексти кулінарних збірників містять дані, що дозволяють аналізувати регіональну специфіку та загальнонаціональну роль традиційного харчування українців, це також ключ до розуміння ритуального та обрядового значення страв. Аналіз текстів кулінарних збірників дозволяє окреслити значення трапези як фактора формування національної ідентичності, простежити взаємодію європейської кулінарної традиції та української традиційної кухні. Водночас тексти кулінарних книг дають матеріал для дослідження трапези як маркера соціальної стратифікації та соціальної єдності.

У підрозділі 1.2. «Культурний феномен «трапеза» як наукова проблема», що містить параграфи: «Психоаналітичні стратегії у дослідженні трапези», «Концептуальний підхід у дослідженні трапези», «Структуралістські підходи. Трапеза як текст», розглядаються актуальні підходи до дослідження трапези: етнографічний, історичний, психоаналітичний, концептуальний, структурно-семіотичний. Парадигма філософських поглядів на трапезу як процес, що сприяє задоволенню не лише суто тілесних потреб, спирається на доробок античної філософії (Платон), котра протиставляє тіло та дух і надає перевагу останньому, що відображено також у християнських поглядах на трапезу. І. Кант закладає підвалини для формування актуальної парадигми у дослідженні трапези, котра ґрунтується на уявленні про нерозривний зв'язок тілесного досвіду та досвіду емоційного, духовного. Психосоматичний досвід як нерозривну цілісність розглядають представники психоаналітичного напрямку: С. Айзек, М. Кляйн, Ф. Перлз, А. Фройд, З. Фройд, К. Юнг та інші. Дослідники охоплюють широке коло пов'язаної з трапезою проблематики: витоки ритуальної та жертвовної трапези, архаїчні культу тотоємної тварини, співіснування харчових табу та періодів харчової

вседозволеності. Особливу увагу представники психоаналітичного напрямку надають раннім стадіям розвитку дитини, оральній стадії розвитку, для якої притаманна харчова залежність від матері. Зв'язок матері та дитини, заснований на годуванні, впливає на моделі поведінки, патерни, якими людина послуговується у дорослому віці. Потреба відокремитися від матері, котра годує, подолати регресивні харчові потяги знаходить відображення у текстах фольклору, зокрема в казках. Формування нових поведінкових патернів, що метафорично осмислюються як харчові, є невід'ємною частиною ініціації, дорослішання та становлення особистості. Р. Барт, Г. Кабакова, К. Леві-Строс, Е. Левкієвська, М. Монтанарі, С. Толста, М. Толстой та інші представники структурно-семіотичного методу розглядають трапезу як текст. Новаторським підходом є використання методів мовознавства у дослідженні знакової системи трапези. Хоча було доведено, що комунікація засобами трапези є цілісною системою, для якої притаманна наявність структури, на нашу думку, калькування мовознавчої термінології та методів не завжди є доречним. Специфіка фольклорного інтертексту вимагає звертати увагу на загальний контекст фольклорної комунікації, одним зі складників якої є трапеза та страва як важливі семіотичні засоби. Оскільки метою комунікації є задоволення потреб, яке відбувається, зокрема, через трапезу, запропоновано виокремити комунікативні функції трапези.

Розділ 2 – «Дискурсивні характеристики інтерсеміотичного тексту трапези» – складається з семи підрозділів, у яких розглядаються основні функції трапези як акту комунікації. У дисертації досліджується дискурс трапези як текст, як соціальні практики, вербальна та невербальна комунікація, включена у фольклорний контекст. Загальні закономірності функціонування семіосфери трапези пов'язані з існуванням потреб, які задовольняються у процесі соціальної взаємодії. Типи дискурсу у дисертації класифіковано залежно від характеру потреби. Базова потреба в підтриманні життя через споживання їжі стає підґрунтям для надбудови з багатьох інших потреб: під час трапези реалізуються також естетичні потреби, потреби самопрезентації, передачі духовних і культурних цінностей, навичок та вмінь; потреба в актуалізації релігійних догм, у соціальній рівності, соціальному порядку, що закономірно вимагає розширення меж предметного дослідження дискурсу трапези. Специфіка семіосфери трапези, на думку дисертанта, полягає в тому, що тілесні потреби, які задовольняються у процесі трапези, корелюють із задоволенням соціальних потреб, що породжують додаткові семіотичні конструкції. Сакралізація процесів приготування та здійснення трапези вказує на зміну рівнів семіозису фольклорного текстотворення: від низького(буденна сфера) до високого (ритуальна сфера), – що відбувається через зміну складників, смакових характеристик страви, використання специфічних способів приготування та особливих ритуалізованих форм споживання. Під час трапези відбувається поєднання побутової реальності та сконструйованої семіотичної системи. Тобто процес приготування і споживання їжі – це процес перетворення природного у культурне, що осмислюється у різножанрових текстах українського фольклору. Трапеза як соціальна практика також відкриває можливості для впливу на психоемоційний стан особистості. Таким чином, функції семіосфери трапези дозволяють задовольнити соматичні та

соціальні, психологічні потреби носіїв фольклору. Семіосфера трапези в українському фольклорі є поліфункціональною. Дисертант обстоює точку зору, що семіосфера трапези виконує низку взаємопов'язаних функцій, які досліджуються у семи підрозділах другого розділу дисертації.

У підрозділі 2.1. – «Постулювання цивілізованої моделі поведінки в усних наративах» – на прикладах текстів народної прози простежено, як через санкціоновані суспільством харчові патерни визначаються межі дозволеного і постулюється цивілізована модель поведінки як єдино правильний спосіб існування у суспільстві. У фольклорі інтерсеміотичний текст трапези є амбівалентним, оскільки його творять полярні патернальні структури: на одному з полюсів – дикість і канібалізм, що маркують природний, несоціальний світ, відповідно – «інакший», потойбічний; на іншому ж – культура споживання їжі, що властива світові «людському» і відповідає суспільним стандартам. Фольклорні тексти, зокрема тексти казок, встановлюють еталони соціальної поведінки. Наприклад, образ вовка у казці «Вовк і чоловік» – це уособлення несоціалізованого індивіда, котрий мусить навчитися поводитися відповідно до суспільних норм. Для світу природи характерна хижість, всеїдність (аж до канібалізму), ненажерливість, жадібність, відсутність етикетних правил трапези (казка «Залізний вовк»). Патернальній структурі культурного світу притаманна стриманість, система харчових обмежень, чіткі етикетні правила трапези, готовність ділитися їжею (казка «Про трьох братів і пшеницю, що двічі на рік родила», «Про бідного парубка та царівну», «Іван Голик»). Соціалізація, реалізована через засвоєння поведінкових стандартів, має першорядне значення. Визначальною є демонстрація переваг соціально прийнятного способу існування, зокрема здатності до самообмеження, врахування інтересів інших членів спільноти, вибору продуктів харчування та способів, якими можна здобути ту чи іншу їжу. Поведінка, що відповідає суспільним нормам, є маркером належності до людської спільноти, в той час як порушення табу засуджується. Соціалізуючі настановлення функціонують у фольклорних текстах різних жанрів, зокрема у казках, меморатах, прикметах, повір'ях і реалізуються за допомогою демонстрації переваг прийнятних харчових моделей та змалювання негативних наслідків порушення табу (приміром, сюжети народних оповідань про канібалізм під час Голодомору).

У підрозділі 2.2. – «Трапеза – маркер соціальної ситуації» – досліджується трапеза як складник ритуальної відправи, ідентифікатор часопросторової та соціоієрархічної страт. За допомогою дискурсу трапези відбувається маркування ключових життєвих подій, формується вектор комунікації з відповідним когнітивним напрямом та емоційним забарвленням, прагматичними функціями. До соціальних ситуацій належать події річного циклу та індивідуального життєвого циклу, пов'язані зі зміною стану та статусу. Потреба носія фольклору реагувати на сутнісні трансформації, спираючись на запропоновані традицією ціннісні настанови та власний життєвий досвід, актуалізує трапезу як одну із семіотичних фольклорних систем. Принципи маркування соціальної ситуації демонструють функціональну синонімію: важливе значення мають предметні, смакові характеристики страви та загальний контекст комунікації, що відбувається за допомогою дискурсу трапези.

Смакові якості страви та її вживання як спосіб задовольнити фізіологічну потребу разом із символічним значенням підпорядковуються загальній комунікативній меті. Страва стає знаком ситуації та семіотичним предметним втіленням інформації, що закріплюється вербальними текстами фольклору.

Трапеза є одним із важливих маркерів переходу. Перехід від святкового періоду дозволеності до періоду обмежень у дисертації простежується на прикладі календарно-обрядового фольклору. Автор номінує страви-маркери початку та завершення певного святочного періоду «лімінальними», спираючись на концепцію А. Ван Геннепа. Приготування лімінальних страв – спосіб забезпечити ефективний перехід до нового етапу річного циклу. Зокрема, початок Великого посту традиційно передбачає приготування і вживання специфічних страв, яким у контексті комунікації надається символічне значення: печуть жили (невеликі хлібини, по одній для кожного), готують борщ із сирого хрону і квасу, хоч він настільки гострий, що «як виїси ложку то й сльози покотяться». Вживання неприємної на смак їжі чи хоча б спроба скуштувати пекучого борщу з хрону є маркером переходу від святкувань Масниць, Сиропусного тижня, до Великого посту, що передбачає суворі харчові обмеження. Одна з головних функцій трапези у цьому випадку – позначення нового часового періоду, що передбачає новий тип харчової поведінки. Водночас вербальні пояснення, пропоновані носіями фольклору, можуть відрізнитися від заприявленої у контексті трапези функції – сигналізувати про настання періоду харчового утримання та табуації скоромної їжі. Пояснення ж носіїв фольклору значною мірою спираються на магичні закони подібності: жили потрібно їсти, щоб мати міцні жили (омонімія), вживання червоного борщу має забезпечити рум'янець (пояснення ґрунтується на візуальній подібності кольору).

Особлива страва – обов'язковий складник ритуалу, при цьому значення мають часовопросторові умови, використання вербальної формули, яка освячує та санкціонує використання апотропею, суб'єктність виконавця вербальної формули тощо. Наприклад, маркування початку посівних робіт, важливої події календарного циклу, відбувається за допомогою хрестів із тіста, специфічної страви, особливий вигляд якої виразно свідчить про символічне значення. У таких випадках першорядної ваги набуває значення страви як важливого компонента комплексної фольклорної комунікації: хрест із тіста – потужний апотропей. У дисертації обстоюється точка зору, що страва є предметно вираженим ядром семіосфери, що номінує увесь ритуальний комплекс, як-от: «бабина каша», «багата кутя», «калачини», «нести пироги» (понеділкування на Полтавщині), «йти на борщ» (понеділкування на Поділлі), «бгати коровай» тощо, – параметруючи часопросторові відтинки і поведінкові норми у традиційному суспільстві. Отже, трапеза з часопросторовими контекстуальними характеристиками і вербальним та акціональним субтекстом, іншими словами – у сукупності предметного, вербального та акціонального компонентів творить цілісну смислову матрицю, яка в дисертації розглядається як фольклорний інтертекст.

У *підрозділі 2.3. – «Харчова традиція як чинник формування та підтримання єдності та ідентичності»* – досліджується, як трапеза забезпечує

формування та підтримання єдності й ідентичності, усвідомлення власної суб'єктності та належності до групи. Участь у приготуванні трапези та участь у застіллі дають змогу кожному учаснику вплинути на знакові характеристики трапези і приєднатися до спільноти. В інтерсеміотичному тексті трапези також транслюється єдність роду, яка представлена символічним долученням мертвих до трапези живих. Ствердження групової єдності найповніше реалізується у ритуальних трапезах річного та індивідуального циклу, в той час як персональна ідентичність особи декларується через щоденну поведінку.

Формування та підтримання групової ідентичності – одна з головних функцій, що дозволяє індивіду окреслити свою належність до групи і сприяє усвідомленню суб'єктності групи. Спільне приготування їжі та спільне вживання їжі, спільна трапеза творять єдине смислове поле, що забезпечує тяглість культурної традиції. Конкретне застілля родин та громади (весілля, поминки тощо) органічно відповідає суспільним вимогам і потребам виявити групову ідентичність, яку слід розглядати широко: як єдність родини, спільноти живих та єдність з предками, родом. Обдаровування їжею під час святкування родин (бублики, печена курка, яблука з узвару, яйця та ін.) має семантику плодючості. Семантичне значення подарунків підкреслює новий статус жінки, котра народила дитину: приміром, бублики постають денотатом жіночої репродуктивності, яблуко – денотатом життя, курка – продовження роду. Семантика плодючості також постулюється на вербальному рівні – через побажання молодій бути «повною, як вареник», «закладати бочки, де були сини і дочки» тощо. Тут спостерігається паралель між трапезою та тілесністю: тіло порівнюється з вареником, трапеза покликана зміцнити та відновити тіло жінки.

Спільне приготування трапези є важливим маркером групової ідентичності, що функціонує, зокрема, у контексті приготувань до весілля. Випікання короваю символізує креаційний акт творення нової родини. Загальновідомо, що готувати коровай запрошують тільки щасливих у шлюбі жінок. Кожна з них приносить продукти та бере безпосередню участь у приготуванні весільного короваю, що засвідчує єдність спільноти. Невербальні складники дискурсу трапези, так само як і вербальні, чітко регламентуються. Спільна участь у приготуванні страви та її вживанні супроводжується спільним виконанням різножанрових народнопоетичних текстів, при цьому спільне приготування їжі є необхідною комунікативною умовою актуалізації фольклорної групи. Приготування короваю має семантику космогонічного акту, творцем-креатором якого стає група жінок.

Комунікація з предками, родом також забезпечує підтримання групової ідентичності і функціонує за аналогією з комунікацією живих. Трапеза передбачає використання вербальних формул, що стверджують єдність, охоплює членів роду і цілої спільноти, що набуває особливого значення під час календарних свят. Кожен член спільноти мусить отримати свою частку: покуштувати ритуальної страви, долучитися до трапези: під час різдвяної вечері, наприклад, обов'язково слід помолитися, згадати померлих, тих, кого немає вдома; дуже важливо вечеряти всім разом, долучити до спільної трапези кожного члена родини. Комунікація між живими і предками, що відбувається через трапезу, засвідчує єдність спільноти,

поновлює групову ідентичність і є сюжетотвірною ідеєю усіх ритуальних комплексів.

У *підрозділі 2.4. – «Структура застільних взаємин як фактор конструювання та відображення соціальної ієрархії та стратифікації»* – трапеза розглядається як така, що дозволяє продемонструвати системну взаємодію між гендерними, віковими та статусними групами в контексті спільної трапези. Залежно від того, хто яке місце займає за столом, кого першого з гостей або членів родини частують стравами та напоями, які саме страви кому пропонують, хто подає їжу, а хто в цей час сидить за столом, кому належить право виголошувати відповідні вербальні формули, вибудовується чітка ієрархічна система, що реалізується у дискурсі трапези. Відображення соціальної ієрархії та стратифікації і конструювання ієрархії засобами трапези дозволяє утвердити, санкціонувати існуючі чи змоделювати бажані взаємини між членами спільноти. Основними параметрами класифікації, які транслуються семіотичними засобами трапези, є стать, статус, вік та матеріальне становище. Стратифікація залежно від статі, розподіл гендерних ролей виявляється, насамперед, у різних соціальних функціях, які належать чоловікові та жінці під час приготування трапези. Жінка-господиня готує їжу, забезпечуючи перебіг приватної родинної трапези. Під час вечорниць або складок, коли спілкування виходить за межі вузького родинного кола, турбота про необхідні компоненти та заходи, спрямовані на приготування їжі, також належать до сфери відповідальності дівчини або жінки. При цьому актуалізується стратифікація за статусом, відбувається розподіл на одружених і неодружених, відбувається кодифікація та демонстрація соціальної ієрархії засобами трапези.

Особливо яскраво соціальне конструювання відображається у ритуальних застіллях. Під час весільного застілля нареченій та нареченому відводиться найпочесніша роль, їх садять на покуті. Частування їжею також відбувається відповідно до ієрархії, наприклад, шматки короваю дружка розносить по старшинству. Акціональний код дискурсу трапези є важливим засобом формування особливої ієрархії весільної драми. Підкреслюється особливий статус наречених та їхніх батьків і прогнозується майбутнє процвітання родини, високе суспільне становище.

Розподіл їжі як спосіб підкреслити чи сформувані соціальну ієрархію відображено в українських народних казках. Наприклад, казка «Як бідний гуски ділив» в іронічно-гумористичній формі зображує вищість статусного ієрархічного значення продукту харчування над його реальною цінністю. Пан, для якого високе ієрархічне положення важить більше, ніж реальна поживна цінність гусячої голови, яку він отримує в результаті поділу, залишається задоволеним. Відображення та конструювання наявної соціальної стратифікації засобами трапези виконує важливу роль у кодифікуванні, демонстрації та підтриманні існуючої соціальної ієрархії і може бути використане для створення нових ієрархічних структур. Інтерсеміотичний текст трапези дає широкі засоби для демонстрації гендерних, вікових, статусних відмінностей носіїв фольклору. Трапеза відбувається з урахуванням особливостей стратифікації, що допомагає уникнути конфронтації, подолати опозиції та ствердити єдність спільноти.

У підрозділі 2.5. – «Трапеза як часовий конструкт у річному та індивідуальному життєвому циклі» – розглядається потенціал семіосфери трапези для маркування основних часових періодів. Час може бути розглянутий з точки зору індивідуального життєвого шляху людини, що складається з кількох життєвих етапів і передбачає лінійний рух від дитинства через зрілість до старості. Час також є циклічним, повторюваним, що відображено в існуванні добового і річного циклу. Як лінійний, так і циклічний перебіг часу зумовлені реальними фізичними законами, проте попри детермінованість у традиційній культурі залишається простір для семіотизації і часового конструювання. Річний цикл у народній свідомості представлено трьома основними типами часових періодів: піст, не_піст і перехідний період. У комплексі санкціонованої традицією поведінки, притаманної тому чи іншому часовому періоду, важливе місце відводиться правилам, що стосуються трапези. Основне розрізнення ґрунтується на забороні вживати у їжу певні продукти харчування, таким чином існування харчових табу є важливим засобом структурування часу. Під час посту актуалізується низка харчових табу: не можна вживати скоромної їжі, існують дні, коли передбачено споживання лише сирих продуктів; функціонують також інші заборони, пов'язані з певними святами. Відсутність будь-яких харчових заборон передбачена лише протягом чотирьох тижнів на рік: тиждень після Різдва, Великодня, Трійці та за два тижні до Великого посту. Стрижневі часові опозиції, заприявлені у головних святах, передбачають протиставлення сезонів, пов'язане з початком нового року; вони розрізняються через регламентування поведінки. У період відсутності заборон також існують правила харчової поведінки: приготування щедрих застіль та вживання скоромних страв так само санкціонується спільнотою, як і обмеження впродовж посту. Організація багатого застілля є обов'язковою для членів традиційного суспільства, бо відкриває новий цикл і з точки зору народного світогляду покликана забезпечити достаток впродовж усього року. «Вареники доведуть, що й хліба не дадуть», – так у паремії характеризується харчова надмірність у період Масниць, демонструється настановлення на надмірне вживання їжі, нехтування обмеженнями, пов'язаними з кількістю з'їденого. Особливого значення набуває перехідний період перед постом, що має на меті поступову відмову від харчової вседозволеності та впровадження харчових заборон. Для періодів між постами характерні незначні харчові обмеження: пісними залишаються два дні на тиждень – середа і п'ятниця. У цей часовий проміжок спостерігається відносна свобода у вживанні скоромної їжі, однак передбачається дотримання певних правил, зокрема, пов'язаних із поступовим уведенням до раціону продуктів харчування нового врожаю. Наприклад, до Спаса не можна їсти яблук, а вживати мед можна після Введення. Поява продуктів нового врожаю в раціоні можлива лише у передбачений традицією час. Поява нових продуктів харчування у раціоні пов'язана з небезпекою, яку необхідно усунути, в той час як утримання від вживання певної їжі має захисну мету, саме тому дотриманню посту надається особливого значення. Вербальний та реальний код семіосфери трапези дають змогу сформувати головну часову опозицію: піст та не_піст. Розрізнення часових періодів, пов'язаних із протилежними типами поведінки, ґрунтуються насамперед на специфіці трапези та побутуванні харчових

заборон. Через трапезу також відбувається маркування головних свят: Великодня та Різдва, які передбачають вживання свинини, що апелює до архаїчних тотемних культур.

У *підрозділі 2.6. – «Аксіологія їжі в традиційному обміні дарами та комунікації з предками»* – семіосфера трапези досліджується як така, що відкриває перед учасниками комунікації потенціал досягнення низки комунікативних цілей, зокрема «налагодження діалогу» з представниками «іншого» світу; у цьому контексті трапеза виконує роль дару, відкупу. Дарування є формою взаємодії, що передбачає умилювання та забезпечення лояльності того, кому дар призначено. Значення трапези як відкупу допомагає задовольнити потребу носіїв фольклору у безпеці: той, хто долучився до спільної трапези або прийняв дар, має відповідно компенсувати дарування і не може завдати шкоди дарувальникові. Трапеза як форма дарування належить до архаїчних форм обміну, функцією якої є відкуп від небажаного, спосіб уникнути негативних наслідків, в той час як готовність ділитися їжею – обов'язкова умова безпеки. Наприклад, у меморатах та фабулатах про чумаків знаходимо свідчення того, що чумаки традиційно дарували щось дітям і дорослим у селах, через які вони поверталися додому. У символічній площині це був своєрідний спосіб убезпечити себе, захиститися у чужому середовищі. Трапеза також може бути використана як плата: у традиційному українському суспільстві участь у вечорницях була обов'язковою для молоді, тож у небагатого хлопця чи дівчини не було вибору – відвідувати вечорниці і вносити відповідну, виражену в конкретних продуктах харчування, плату або у зв'язку зі складним матеріальним становищем відмовитися від харчового внеску, а отже – і від відвідування вечорниць. Таким чином, обдаровування їжею стає одним із засобів внесення плати з метою задоволення соціальних прагнень та потреб.

Особливе значення їжі як подарунку розкривається у процесі трапези чи обдаровування, призначеного для представників хтонічного світу (предків та потойбічних сил), що реалізується у ритуальних трапезах календарного циклу, які зберігають зв'язок з архаїчними жертвоприношеннями. У цьому випадку важливого значення набуває вікова статусність того, хто приносить жертву. Він або вона уподібнюється до жреця, наділеного повноваженнями здійснювати комунікацію з представниками потойбіччя, і наділяється повноваженнями виголошувати вербальні формули. Комунікація з представниками потойбіччя чітко регламентована: важливе значення мають час та місце, що забезпечують можливість створення каналу зв'язку та налагодження комунікації або завершення комунікації. Комунікативна мета чітко окреслена: уникнути шкоди, якої може завдати зла сила. Згідно з правилами традиційного дарування, долучившись до трапези, нечиста сила отримує статус «свого» і буде зобов'язана компенсувати подарунок. Саме на компенсацію, що полягає в унеможливленні шкоди з боку нечистої сили, і розраховує дарувальник. У процесі «комунікації» з предками, нечистою силою тощо, цілі комунікації пов'язані з бажаннями та прагненнями реального учасника фольклорної події.

У *підрозділі 2.7. – «Їжа як засіб магії»* – розглядаються трансформації семіотичних характеристик трапези у магичних практиках та ворожінні. У традиційних магичних практиках компоненти трапези позиціонуються як субстанція

з особливими властивостями і можуть бути використані як апотропей, для забезпечення процвітання, позбавлення небажаного, лікування хвороб, набуття надзвичайних здатностей, зокрема здатності розпізнавати відьом, або ж «данне» – засіб для негативного впливу, наведення зуроків тощо. Харчовий складник є одним із компонентів магічної практики, що поруч із вербальним складником – замовлянням і відповідними магічними діями – акціональним компонентом, повинен забезпечити досягнення мети. Важливе значення при цьому має додаткова семантика, зокрема символіка непчатого, першого та останнього. Так, використовують перше яйце, перший шматок освяченої паски, магічні дії здійснюють, щойно прийшовши з церкви та ін. Для магічних дій перед початком Великого посту використовуються шматочок сиру, останній пиріг, останній засушений вареник – синонімічні страви з сиру, магічна семантика яких пов'язана зі значенням заключного, останнього. Згідно з народним світоглядом, одна з головних цілей відьми – всіляко шкодити худобі, зокрема забирати у корови молоко, відповідно, здійснюючи магічні дії з сиром, молочним продуктом, можна, за народними уявленнями, набути надзвичайної здатності розпізнавати відьом.

Семантика харчових компонентів під час ворожіння за своєю специфікою відрізняється від магічних практик. У контексті ворожіння страва може репрезентувати особу і дозволяє передбачати майбутнє, тобто пов'язана з магічною прогностичною функцією. Існує кілька способів репрезентації: залежно від суб'єкта приготування, від об'єкта та маніпуляцій над стравою. Суб'єкт ворожіння повинен безпосередньо брати участь у приготуванні страви, до того ж приготування передбачає застосування особливих технік. Таким чином, щоденна страва через зміну складників та суб'єктно-об'єктної валентності, що забезпечують дію імітативної магії, зазнає трансформації і набуває нових магічних властивостей.

Третій розділ роботи – «Семіосфера трапези у чарівній казці» – присвячено дослідженню мотивів трапези у казковому епосі, що втілюють сакральні смисли, здатні фіксувати та передавати сутнісні знання і тяжіють до генерації нових смислів. У семіосфері трапези відбувається репрезентація нових сутнісних смислів через творче осмислення соматичних процесів. Семіосфера трапези виявляє дуальну природу: з одного боку, демонструється, що їжа – це фактор забезпечення життєдіяльності людини, на основі чого формується позитивний життєствердний дискурс, з іншого боку, аналіз казкової прози засвідчує наявність репрезентації деструктивних потягів через мотиви трапези. Годування материнським молоком, годування дитини матір'ю, наслідки вживання або не вживання тієї чи іншої їжі – процеси, що метафорично осмислюються у чарівній казці і продукують низку мотивів, які увиразнюють амбівалентну природу міфологем. До сем із позитивною конотацією належать: міфологеми життєдайної трапези, чарівного зачаття, молочного побратимства тощо. До сем із негативною конотацією належать: міфологема поглинання матір'ю-людоджеркою, харчової залежності, харчової регресії та ін. Для міфологеми лімінальної трапези та жертвовної трапези притаманне співіснування сем життєствердного потенціалу та символічної смерті.

У підрозділі 3.1. – «Міфологема мати-людоджерка: харчова регресія, харчова залежність» – на прикладі казок з архівів ІМФЕ та фольклорних збірників

розглянуто міфологеми, пов'язані з символікою вживання їжі. Досліджено, як метафорично осмислюється процес годування матір'ю дитини – перший харчовий досвід людини. Для сім'ї трапези характерним є дуалізм і амбівалентне осмислення сутнісно цілісного феномену трапези. Годування – виявлення безумовної материнської любові до дитини, бо завдяки їжі, яку дитина отримує від матері, відбувається ріст і розвиток, на основі чого формується *смиловий конструкт життєдайної трапези*. Разом із тим годування матір'ю є метафорою нерозривного зв'язку і тому пов'язане з загрозою симбіотичної залежності, що реалізується у *міфологемі поглинання матір'ю-людоджеркою*. Деструктивні потяги, подолання яких пов'язане з відокремленням від матері та боротьбою з регресивним бажанням повернутися до стану інфантильної незрілості, реалізуються у мотивах *харчової залежності* та *харчової регресії*. Сепарація головного героя та його становлення відбувається через боротьбу із залежністю, що екстраполюються на жінку (відьма, зла мати, мачуха, сестра, котра хоче звести зі світу). Вікова суб'єктність протагоністів чарівної казки зумовлює варіативність у репрезентації жінки, котра уособлює загрозу. У казках типу «Івасик-Телесик» розкривається тема харчової залежності сина від матері, котра годує його змалку та продовжує годувати і контролювати, коли він стає старшим. Становлення героя пов'язане з інтелектуальним розвитком та формуванням нових поведінкових патернів, які дозволяють змінити стосунки з матір'ю і повернутися до батьківського дому в новому статусі. Підліткова ініціація, окрім контролю з боку матері та ревнощів до батька, пов'язана з пошуками партнера, котрий допоможе розірвати деструктивний зв'язок із матір'ю (казка «Зла Мати і сестра Середа»). Загроза регресії може бути пов'язана не лише з матір'ю, а й з іншою жінкою, наприклад сестрою (казка «Змій»). На рівні мотивів загроза для протагоніста реалізується у небезпеці бути проковтнутим, з'їденим, порубаним на шматки, звареним тощо, тобто актуалізуються метафори, пов'язані з приготуванням та споживанням їжі. Становлення і самоактуалізація можуть бути досягнуті тільки через успішне проходження випробувань, розвиток і сепарацію, подолання деструктивного бажання бути «біля материнських грудей», потягу до харчової регресії.

У **підрозділі 3.2. – «Міфологема чарівного зачаття. Міфологема поворотності»** – розглядається позитивна конотація трапези, заснована на зв'язку між вживанням їжі та ростом, розвитком і генетичною спорідненістю і відображена у відповідних семах трапези. Уявлення про можливість непорочного зачаття, зокрема зачаття через вживання певної їжі, апелює до архаїчних уявлень про зачаття та є важливим засобом втілення фантастичного у чарівній казці. Смилове поле трапези з позитивною конотацією відображає зв'язок між сферою трапези та сферою плодючості у народній свідомості. Пояснити поширений мотив зачаття через поглинання їжі можна мінімальною обізнаністю первісного суспільства з репродуктивними функціями організму. Оскільки наслідком статевого акту не завжди є народження дитини, а роль матері є очевидною поруч із менш очевидною роллю батька, то, можливо, могли зберігатися певні архаїчні світоглядні уявлення, пов'язані з різними варіантами «альтернативного» зачаття, зокрема зачаття через вживання їжі. У дисертації висловлено припущення, що мотив непорочного зачаття

пов'язаний із модифікацією первісних уявлень про зачаття у художній засіб. Мотив непорочного зачаття досить поширений, адже це – одна з важливих умов народження героя з незвичайними якостями. Мати героя може проковтнути горошину, шматок яблука тощо і згодом народити сина – у фольклорному тексті активізується рослинний код (казки «Покотигорошко», «Побратими»). Тваринний код – порівняно з рослинним – більш давній і реалізується, зокрема, в мотиві вживання риби. За умови непорочного зачаття чарівна їжа, що спричиняє народження дитини, сприймається як життєдайна, запліднююча; відповідно, формується зв'язок між дітьми, народженими різними матерями внаслідок уживання однієї й тієї ж чарівної їжі: побратими у цьому випадку – це, по суті, брати (казки «Про Сученка-богатиря», «Побратими»). Символіка спільного вигодовування однією матір'ю як основа спорідненості є сутнісним підґрунтям концепту молочного побратимства (казка «Змій»). Зв'язок, сформований під впливом трапези в дитячому віці, молочне побратимство, свідчить про справжню глибоку спорідненість. При цьому істинно спорідненими є молочні побратими, в той час як кривні родичі – чужі для протагоніста. Такими несправжніми, «чужими» родичами можуть бути мати або сестра героя, що прагнуть звести його зі світу. Наприклад, у казці «Іван – купецький син», матері, щоб знищити Івана, потрібно спочатку позбутися коня. Кінь попереджає, що мати захоче зварити і з'їсти його серце. Порятунком коня-побратима можливий лише через здобуття незалежності від матері. Вибір, який робить Іван, доводить, що молочне побратимство, сутнісна спорідненість є сильнішими, ніж кривні родинні зв'язки з матір'ю. Контраст між істинною спорідненістю молочних братів та спорідненістю кривних родичів – матері і сина, брата і сестри – доводить, що концепт істинного побратимства базується на ідеї генетичної спорідненості молочних побратимів, народжених від вживання чарівної їжі.

У *підрозділі 3.3. – «Мотивна парадигма лімінальної трапези та жертвовної трапези»* – розглядається, як відбувається поєднання позитивних та негативних конотацій у *мотивах лімінальної трапези та жертвовної трапези*, що пов'язані з переходом протагоніста у потойбічний світ і зміною його сутнісних характеристик, новим народженням. У випадку частування героя в потойбічному світі трапеза стає маркером відмінності між світами (їжа зеленого кольору, срібні та золоті галушки тощо) і засобом комунікації з представниками потойбіччя (казки «Ох», «Що сталося з витязем Миколою?»). Також трапеза є першим випробуванням героя, декларацією його присутності, тестом на готовність до подальших випробувань і трансформацій. Якщо початкові етапи ініціації пов'язані з лімінальною трапезою, що маркує початок випробувань, то завершальні етапи ініціації декларують ідею трансформації протагоніста, набуття ним нового статусу і нових властивостей. Так, переварювання у казані з молоком постулює ідею набуття сили і на концептуальному рівні реалізує ідею символічної смерті: очищення, нового народження, позбавлення зв'язку зі злом, подолання страху смерті.

Мотив *жертвовної трапези* ґрунтується на архаїчних уявленнях про силу тотемного звіра, до якої можна долучитися через відповідну ритуальну трапезу. Через принесення тотема в жертву і долучення до трапези протагоніст отримує

допомогу від тотема і сам уподібнюється до магічного тотемного звіра, набуваючи його якостей. Наприклад, архаїчні мотиви жертвовної трапези яскраво простежуються у казці «Орли»: пастухи обкладають протагоніста м'ясом і зав'язують у шкіри. Герой приходить до воріт у потойбіччя, ворота розчиняються, з них вибігають собаки, розривають шкури і їдять м'ясо, а протагоніст утікає в хату. Герой уподібнюється до тотемного звіра, якого приносять у жертву, та до покійника, котрого ховають, загорнувши в шкіру, супроводжуючи поховання жертвопринесенням, що на концептуальному рівні пов'язано з ініціальною смертю героя. Мотиви лімінальної трапези та жертвовної трапези є дуальними – пов'язаними з життєдайною оновлюючою здатністю трапези давати силу та молодість і, разом з тим, із загрозою, притаманною переходу до нового стану. Лімінальна трапеза – це трапеза, що відкриває потенціал для росту, але також містить у собі загрозу регресії, котра прирівнюється до смерті. Початкові та фінальні стадії ініціації представлено через специфічні форми трапези, яка свідчить про зміну статусу ініціанта. Специфіка жертвовної трапези полягає у зв'язку з архаїчними тотемними уявленнями, що допомагають втілити ідею ініціальної смерті та відродження у новій якості.

У *підрозділі 3.4. – «Семіосфера трапези у жіночій ініціації. Мотив життєдайної трапези»* – досліджується взаємозв'язок семіосфери трапези та жіночої ініціації. Дисертант обстоює думку про існування особливої жіночої ініціації, котра реалізується у тісному зв'язку з трапезою і годуванням. Специфіка жіночої ініціації полягає у необхідності розкриття фемінності. Випробування, через які доводиться проходити головній героїні, символічно пов'язані з культом плодючості та мають прогностичне спрямування на майбутнє материнство і народження дітей, що демонструється через актуалізацію відповідної символіки. До життєдайної трапези апелює символіка яблука та яблуні, плодового дерева, що традиційно пов'язане з коханням та плодючістю; піч або діжа, що символізують тіло жінки, яка народжує; криниця, що дає живу воду і функціонує як канал зв'язку з предками (казка «Дідова дочка»). Окрім позитивних аспектів фемінності, які необхідно розкрити у процесі ініціації, головній героїні також доводиться зустрітися із небезпечною, темною стороною жіночої природи (мотиви годування гаддя (казка «Дідова і бабина дочка»), Кобилячої Голови (казка «Кобиляча голова»), демонічного нареченого (казка «Чортів млин»). Годування гадюк – інверсована ідея до годування дитини. Існує зв'язок вужів, змій, гадів з ідеєю вигодовування: по-перше плазуни «смокчуть» і дитина теж смочче, по-друге, вважається, що молоко може привабити змію, тому, згідно з народними уявленнями, покарання на тому світі для поганой матері – «гадюка смоктатиме її молоко» замість дітей. Важливе випробування для дівчини, що проходить ініціацію, – зустрітися з темною стороною жіночої природи, осмислити тіньову сторону материнства. У казці «Бабина дочка і дідова дочка» бабина дочка, ініціантка-невдаха, відмовляється від того, щоб годувати гаддя чи кобилячу голову, дідова ж дочка, долаючи страх і деструктивне бажання позбавитися обов'язків годувальниці, вступає у контакт з представниками тіньової сторони, що забезпечує успішне проходження ініціації. Жіноча ініціація як процес становлення жінки і матері актуалізує низку фемінних концептів, пов'язаних з трапезою. Героїня мусить оминати небезпеку уподібнення до всепоглинаючої злої

матері, осмислити тіньову сторону материнства і знайти опори для розвитку життєствердної фемінності, що вимагає від ініціантки подолати страх і бути готовою до самопожертви.

Дослідження семіосфери трапези доводить існування двох основних векторів метафоричного її осмислення: позитивного, що реалізується через трапезу, яка дає життя, та негативного, пов'язаного зі смертю. З точки зору дослідника, дихотомія життя/смерті реально існує у заприявлених концептах, проте для семіосфери трапези як тексту притаманна внутрішня цілісність і відсутність суперечностей. І хоча трапеза може осмислюватися і осмислюється амбівалентно, це не суперечить основоположному принципу фольклорного мислення: сприймати світ у цілісних категоріях, що для носія фольклору є природним і єдино можливим шляхом.

Стрижнева опозиція життя і смерті, що структурує семіосферу трапези, знаходить цілісне відображення у фольклорних текстах, зокрема у тексті, що в записі має назву «Казка про Хліб». У монолозі Хліба детально розкриваються усі етапи його життєвого циклу, починаючи з орання землі. Привертає увагу, що хліб у казці – швидше антропоморфний герой, ніж страва чи продукт харчування: хліб може розмовляти з живим чоловіком та мерцем, сам хліб розповідає про своє життя. Особливо підкреслюється тілесність хліба, при цьому більшість життєвих колізій розцінюються як тортури, муки, котрі завдають антропоморфному хлібові страждань. Хліб як страва стає метафорою людської плоті. Важко сказати, наскільки сильним є у цьому випадку вплив християнства та зв'язок з ідеєю євхаристичної жертви і наскільки потужним – відображення архаїчних уявлень наших предків, але, поза сумнівом, у «Казці про Хліб» постулюється ідея безсмертя як циклічності життя, що є ланцюгом смерті та воскресіння. Постійно перероджуючись, хліб продовжує жити. Розпочинається життєвий цикл хліба із посіву озимини: орють землю і засівають хліб, його ховають у землю: перший етап циклу передбачає поховання, смерть і воскресіння, повернення до життя. Зимом хліб страждає від холоду, але весною починає рости, колоситися і цвісти. Хліб воскресає, і цикл починається заново: зерно збирають, обробляють і роблять борошно, з якого випікають хліб і врешті-решт ріжуть ножами, товчуть кістками і кидають в криницю. Це свідчить про відкритість, незавершеність безкінечного циклу: криниця як медіатор між світами повертає хліб до предків, до землі, до початку циклу. Сила помираючого і воскресаючого хліба, подібного до помираючого і воскресаючого бога, – у тому, що він може долати зло. Хліб у цій казці є чимось значно більшим, ніж чарівна їжа чи апотропей. Хліб настільки сильний, що стає на бій з покійником, тобто на бій зі смертю, і перемагає. Хліб – це життя, що перемагає смерть. Відбувається розширення горизонтів семіосфери трапези, за допомогою архаїчних уявлень про повторюваність життя декларується ідея циклічності, смерті та воскресіння як основоположних категорій людського буття.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** підсумовано основні результати дослідження. В українській науковій традиції трапеза розглядалася як етнографічне явище; такий підхід призводив до нівелювання значення трапези як одного з важливих чинників формування та функціонування фольклорного дискурсу. Дослідження трапези та

традиційного харчування в українській фольклористиці залучало насамперед етнографічний та історичний методи аналізу, соціальним функціям і символічному значенню увага приділялася лише побіжно, що призвело до існування суттєвої прогалини в дослідженні. Методологічний же інтердисциплінарний інструментарій гуманітаристики новітнього часу уможливив аналіз семантики та прагматики трапези із застосуванням психоаналітичного, дискурсивного, соціально-психологічного, семіотичного та концептуального підходів.

У дисертації трапеза розглядається як цілісне явище, що об'єднує соматичний та психологічний досвід і є важливим засобом фольклорної семіотизації. Традиційна культура, що тяжіє до створення символічного значення на основі щоденних побутових практик, закономірно використовує величезний потенціал трапези та продукує взаємопов'язані семантичні пласти. У фольклорному дискурсі трапеза функціонує як семіотичний комплекс, представлений у процесі комунікативної взаємодії.

Запропоновано авторське визначення фольклористичної категорії «трапеза» як інтерсеміотичного фольклорного тексту – *знакова комунікативна система, для якої властива ієрархічна структура, рольова стратифікація актантів, де засобами комунікації є предметний, акціональний та вербальний складники, при цьому семіотичним ядром трапези є ритуальна страва та її приготування і споживання, периферією ж – вербальний субтекст. Структура тексту трапези є трирівневою, рівнозначними компонентами якого є: приготування; споживання; післязастільна поведінка.*

У дослідженні виокремлено й проаналізовано комунікативні функції трапези: постулювання цивілізованої моделі поведінки, маркування соціальної ситуації, формування та підтримання єдності та ідентичності, конструювання та відображення соціальної ієрархії, функція подарунку, магічного засобу. Семіосфера трапези передбачає задоволення соціальних потреб носіїв фольклору, здійснюючи трансмісію досвіду та забезпечуючи відтворення у конкретних вербальних та невербальних текстах.

Дослідження засвідчило, що стійкість традицій щоденної та ритуальної трапези пов'язана, насамперед, із семіотичним значенням трапези, усталеністю традиційних смислів. В окремих випадках практичне значення трапези, можливість задовольнити через їжу тілесні потреби, може бути знехтуване заради задоволення потреб соціальних, комунікативних. Трапеза також здатна впливати на психоемоційний стан особистості. Участь у традиційних колективних практиках дозволяє носієві фольклору позбавитися психологічної напруги, окреслити власну ідентичність та досягти самоактуалізації. Семіосфера трапези постає важливим чинником у налагодженні комунікації, покликаної позитивно вплинути на психологічний стан кожного члена спільноти. У дисертації здійснено спробу на засадах психоаналітичних студій інтерпретувати семіотичний потенціал трапези як засобу для відображення та трансформації людських взаємин. Оскільки досвід перших років життя значно впливає на доросле життя людини, закономірно, що перший досвід, пов'язаний із трапезою, – перебування дитини біля материнських

грудей – стає підґрунтям для метафоричного осмислення взаємин із матір'ю та формування стрижневих концептів.

Існує кореляція між функціями семіосфери трапези та трапези як сюжетотвірної функції у текстах чарівних казок. Доведено, що в корпусі текстів, присвячених чоловічій ініціації та текстах, які репрезентують ініціацію жіночу, по-різному актуалізується значення трапези. У текстах, що порушують проблему чоловічої ініціації, увиразнено проблему сепарації сина від матері. В контексті ініціального становлення героя харчова поведінка є маркером групової ідентичності. Поява нових харчових патернів свідчить про успішне проходження героєм ініціальних випробувань, знаменує найголовніші віхи сюжету, тобто є маркером ситуації. Також у процесі ініціації протагоніста трапеза є даром і засобом комунікації. Широко представлено концепти магічної їжі: чарівні ягоди, яблука, свинка-золота-щетинка, звірине молоко. Для героїні чарівної казки дорослість передбачає потенційне материнство, для неї найбільша небезпека – самій перетворитися на матір-людоджерку. Тому ініціальний шлях героїні розгортається інакше: вектор спрямовано на пропрацювання власних поведінкових патернів та розкриття себе як матері годувальниці. Ініціантці доводиться формувати власну ідентичність, і маркером ідентичності стає прийнятна чи не прийнятна цивілізована або дикунська харчова поведінка. Актуалізується креаційна парадигма: фруктове дерево (яблуня), піч, криниця, що, відповідно, символізують плодючість, жіноче лоно, канал зв'язку з предками.

Текстовою базою дисертації стали переважно маловідомі, раніше не опубліковані архівні джерела, зокрема матеріали архівів ІМФЕ та матеріали, зібрані автором. Робота забезпечує введення в науковий обіг нового матеріалу та розширює перспективи подальшого дослідження. У дисертації застосовано актуальні підходи до традиційного харчування та феномену трапези, складність дослідження якого полягає у наявності великої кількості різнопланового матеріалу, який залишає простір для різноманітних інтерпретацій у контексті подальших досліджень.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Коржик А. О. Дискурс їжі в українському фольклорі: структурно-семіотичний аналіз / А. О. Коржик. // Міфологія і фольклор. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – С. 54–59.
2. Коржик А. О. Дослідження традиційного харчування в українській фольклористиці ХІХ століття / А. О. Коржик. // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія. Збірник наукових праць. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2015. – № 18. – С. 54–59.
3. Коржик А. О. Семантика кулінарного тексту українців на матеріалі родильного фольклору / А. О. Коржик // Літературознавчі студії. Вип. 39. Ч. 2. – Київ: «Київський університет», 2014. – С. 36–41.
4. Коржик А. О. Харчові табу та ритуальна трапеза в українському фольклорі / А. О. Коржик // Літературознавчі студії. Вип. 43. Ч. 2. – Київ: «Київський університет», 2015. – С. 331–338.
5. Korzhyk Anna. Marker of Significant Situation as Intersemiotic Text Function of Traditional Meals // Spheres of Culture – Lublin – Vol. 12. – 2015 – P. 310–316.

АНОТАЦІЯ

Коржик А. О. Семіосфера трапези в українському фольклорі. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.07 – фольклористика. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2017.

Дисертацію присвячено семіосфері трапези як засобу збереження та трансляції фольклорних знань. Вперше в українській фольклористиці виокремлено комунікативні функції дискурсу трапези: постулювання цивілізованої моделі поведінки, маркування соціальної ситуації, формування та підтримання єдності та ідентичності, конструювання та відображення соціальної ієрархії, функції дару, магічного засобу.

Досліджено головні мотиви трапези у казках: поглинання матір'ю-людоджеркою, харчової залежності, харчової регресії, життєдайної трапези, чарівного зачаття, молочного побратимства, лімінальної трапези. Здійснено спробу пояснити витoki засадничих категорій семіосфери трапези. Доведено, що сутнісно цілісне смислове поле трапези осмислюється у двох векторах – з позитивною та з негативною конотацією.

Ключові слова: трапеза, фольклор, казка, міфологема, мотив, комунікація, семіосфера, інтерсеміотичний текст.

АННОТАЦИЯ

Коржик А. А. Семиосфера трапезы в украинском фольклоре. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.07 – фольклористика. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2017.

Диссертация посвящена семиосфере трапезы как форме сохранения и трансляции фольклорных знаний. Впервые в украинской фольклористике выделены коммуникативные функции дискурса трапезы: постулирования цивилизованной модели поведения, маркировки социальной ситуации, формирования и поддержания единства и идентичности, конструирования и отображения социальной иерархии, функции дара, магического средства.

Исследованы главные мотивы трапезы в сказках: концепт поглощения матерью-людоедкой, концепт пищевой зависимости, концепт пищевой регрессии, концепт дающей жизнь трапезы, концепт волшебного зачатия, концепт молочного братства, концепт лиминальной трапезы. Предпринята попытка объяснить истоки основных категорий семиосферы трапезы. Доказано, что сущностно целостная концептосфера трапезы осмысливается в двух векторах – с положительной и с отрицательной коннотацией.

Ключевые слова: трапеза, фольклор, сказка, мифологема, мотив, коммуникация, семиосфера, интерсемиотический текст.

SUMMARY

Korzhik Anna. Semiosphere of the meal in Ukrainian folklore. – Manuscript.

The dissertation is submitted for the scholarly degree of Candidate of Philology. Specialty 10.01.07 – Folkloristics. – Taras Shevchenko National University of Kyiv of Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to the semiosphere of the meal as a method of preserving and translation of folklore knowledge. Folklore is seen as verbal and non-verbal communication in the folklore context. For the first time in Ukrainian folklore studies the communicative functions of the meal's discourse have been named. Main functions are postulate civilized model of behavior, mark the social situation, form and maintain unity and identity, construct and display a social hierarchy, be a gift, perform in a magic. Food is connected with oppositions of acceptable/unacceptable eating behavior. An acceptable eating behavior is associated with personal development and progress. An unacceptable eating behavior is associated with the savage, regression, underdevelopment and cannibalism.

The thesis investigates food in Ukrainian folklore as a text, complete sign system and communication system. Some traditional meals are regarded as a food labels for a new stages or significant situation with important semantic meaning. The thesis investigates symbolic meaning of traditional food included in the context of folklore communication. Children fairy tales play an important role in the formation of acceptable behavior patterns, as well as stories connected with the negative consequences of breaking food taboos. Verbal texts are connected with the development and support of social function of food in Ukrainian folklore

The main motives of the meal in the fairy tales were explored: the concept of mother's cannibalism, the concept of food dependency, the concept of food regression, the concept of a life-giving meal, the concept of magic conception, the concept of milk brotherhood, the concept of liminal meal. The thesis covers the issue of initiation in fairy tales in terms of food symbols. Fairy tales represent separation from the mother. An attempt was made to explain the origins of the main categories of the semiosphere of the meal. On the one hand food is seen as a source of strength and life, on the other – can be connected with regression. The folklore texts propose models of overcoming infantilism and dependence and new level of personal development. It is shown why the main meal concepts are interpreted in two vectors – with positive and negative connotations.

Key words: *communication, fairy tale, food studies, meal in folklore, motive, rite food, semiosphere of the meal.*